

DR ADEM HANDŽIĆ

Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*

Na osnovu dubrovačke arhivske građe rudarstvo je u periodu prije Turaka u Srbiji, i u bosanskom podrinju prilično rasvijetljeno.¹⁾ Kako se, međutim, tim pitanjem za Bosnu u turskom periodu nije niko posebno bavio, želim ovdje, na osnovu turskih izvora, da pružim jedan opći i rezimiran pregled rudnika i rudarskih trgova u toj oblasti, ograničavajući se samo na prve decenije turske vlasti. Poznato je da Bosna u to, vrijeme, tj. u drugoj polovini XV i sve do tridesetih godina XVI stoljeća nije obuhvatala sjevernu i zapadnu Bosnu; bila je, dakle, ograničena samo na veće dijelove bosanskog, zborničkog i hercegovačkog sandžaka. Ipak, to je privredno bio najznačajniji teritorij koji je obuhvatao sva njena rudarska područja.

Među prvim poznatim turskim rudarskim kanunima nekoliko kanuna se odnosi i na rudnike u Bosni, i to na: Srebrenicu, Sase, Crnču, Kreševo i Fojnicu. Za Srebrenicu i susjedni rudnik Sase postoje dva kanuna; prvi je nastao odmah po osvojenju Srebrenice, tj. oko 1460. Sadržan je u kodeksu Pariske biblioteke pod naslovom: **Kanūn-name-i**

*) Ovaj rad je zapravo rezimiran sadržaj referata pod naslovom: *Die ältesten türkischen Quellenangaben über die Bergwerke und Marktstellen in Bosnien*, koji je održan na balkanološkom simpozijumu u Istanbulu 15-21 septembra 1973. godine, u organizaciji: *Association international d'études du Sud-est Européen (Bucarest)*. Referat nije do sada nigdje publikovan.

1) M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji*: Bosni I, SAN, Beograd 1955. i II, SAN, 1962; D. Kovačević, *(Les mines) Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, Paris 1960, s. 248—258; Ista, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961; Ista, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970.

sultāni ber mūceb-i 'örf-i 'ösmāni, izdat do sada u Ankari,²⁾ Münchenu³⁾ i Parizu.⁴⁾ Druga tri kanuna za rudnike Srebrenicu, Sase i Crnču, zajedno sa kanunima o badžu za rudarske trgove: Srebrenicu, Fojnicu, Kreševo i Olovo, koji potiču iz 1488., sadržani su u jednom drugom kodeksu takođe Pariske biblioteke, izdati u Parizu.⁵⁾ Zatim su publikovana u Sarajevu dva kanuna za Kreševo i Fojnicu nastali prije 1489. godine.⁶⁾

Posebno su važni sačuvani neizdati izvori koji sadrže specifične podatke o rudnicima. To su najraniji **Tapu ve tahrir defterleri** kao i **Mukata'a defterleri** koji se nalaze u **Başbakanlık Arşivi** u Istanbulu. Za Bosnu iz prvih decenija turske vlasti poznata su četiri **Tapu deftera**, i to dva sumarna za bosanski sandžak: iz 1468/9.⁷⁾ i 1485. godine,⁸⁾ koji sadrže i podatke o stanovništvu, zatim dva opširna: jedan za hercegovački sandžak iz 1477. godine⁹⁾ i jedan za bosanski sandžak iz 1489. godine,¹⁰⁾ koji je upravo i najznačajniji. **Mukata'a defterleri** su specifični popisi koji sadrže licitacije rudnika i drugih posebnih izvora državnih prihoda, koji su davani privatnim poduzetnicima u zakup na tri godine. Oni pružaju podatke o visini zakupa, o administrativno-pravnoj manipulaciji tih poslova i o zakupcima i njihovim jamcima; ukratko, daju konkretne podatke o rudarskoj proizvodnji i značaju pojedinih rudnika. Iz ovog vremena pronašao sam samo jedan takav defter za Rumeliju koji sadrži podatke o zakupima rudnika: Srebrenice, Sasa, Olova i Čajniča, a obuhvata vrijeme od 1468. do 1479. godine.¹¹⁾

A) RUDNICI

Ne treba posebno isticati kakvu je veliku važnost za Osmansko Carstvo imalo rudarstvo Balkana — za opremu vojske i urbanizaciju gradova. Već osvajanjem Srbije i Bosne Turci žure da prvo osvoje Novo Brdo i

2) R. Anhegger — H. Inalcik, **Kanūn-name-i sultāni-ber mūceb-i 'örf-i 'ösmāni**, Ankara 1956.

3) Fr. Babinger, **Sultansche Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers**, München 1956.

4) N. Beldiceanu, **Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris**, t. I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39, Paris — La Haye 1960.

5) N. Beldiceanu, **Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris**, t. II: Règlements miniers, 1390—1512. Paris — La Haye, 1964.

6) N. Filipović, **Kanun rudnika Kreševo iz 1489. godine i Kanun o rudniku Fojnici i njegovim pomoćnim rudnicima Deževici i Dusini iz 1489. godine**, Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 14—18; Beldiceanu je izdanje ovih kanuna pogrešno pripisao B. Đurđevu, umjesto N. Filipoviću. Up. Beldiceanu, *ibidem* II, 274—276.

7) Istanbul, Beldiye Kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalari, No O—76. Popis je trajao od 26. I 1468. do 12. V 1469, a obavili su ga mubašir (emin) Ajas i pisar Ahmed. Dalje krat.: **Beldiye, TD No O—76**.

8) Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapudefter (TD), No 18.

9) BBA, TD No 5.

10) BBA, TD No 24.

11) BBA, Maliye No 176.

druge značajne rudnike u Makedoniji i Srbiji.¹²⁾ Isto tako u Bosni, oni Srebrenicu i slane izvore u Gornjoj i Donjoj Tuzli zaposjedaju ranije, u nastavku osvajačkih operacija u Srbiji, tj. 1460. godine. Utvrđeno je, dalje na osnovu dubrovačkih izvora, da su oni u Bosni, kao i drugdje na Balkanu, nastavili eksploataciju ruda, sa zatečenim stručnim snagama i istom tehnologijom.¹³⁾ Turci su se ovdje susreli sa eksploatacijom ruda koja je bila na određenom nivou i trebalo je ovladati zatečenim načinom proizvodnje. Zato nije čudo što je zatečeno rudarsko pravo u Srbiji i Bosni znatno utjecalo na koncepcije i kodifikacije turskih rudarskih kanuna.

Već od objavljivanja četiri turska rudarska zakona, kodifikovana za vrijeme Sulejmana (1536), sadržana u jednom kodeksu koji se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a koja je publikovao Fehim Spaho još 1913. godine,¹⁴⁾ kao i nakon publikovanih turskih izvora o rudnicima i rudarskoj terminologiji, također iz rukopisa Orijentalnog instituta, koji je objavio Vladislav Skarić,¹⁵⁾ bilo je jasno da je srednjovjekovno rudarsko pravo u Srbiji i u Bosni znatno utjecalo na kodifikacije turskih kanuna. Na to pitanje se prvi osvrnuo M. Begović, ističući da je turski tzv. **Saski kanun** (Kanunu Sas) morao biti rađen na osnovu srpskih i bosanskih srednjovjekovnih rudarskih uredba, jer su u tome zakonu svi stručni termini predstavljali ili srpske ili iskrivljene njemačke riječi.¹⁶⁾ Što je više izvora objavljivano, ta činjenica postajala je sve ubjedljivija. Tako se u kanunu za rudnik Fojnicu, publikovanom 1957., izričito spominje raniji **Kraljev zakon**.¹⁷⁾ Zatim je pronađen i publikovan 1962. godine rudarski zakon despota Stevana Lazarevića,¹⁸⁾ nastao 1403. godine. I još jedan dokaz o postojanju i feudalnih rudarskih zakona u Bosni nalazimo u spomenutom kanunu za Srebrenicu iz 1488. godine, gdje se spominje stari **zakon vojvode Kovačevića**,¹⁹⁾ čijoj je oblasti pripadala Srebrenica. Nakon tih činjenica, konkretnije se osvrnuo na pitanje tog utjecaja B. Đurđev. On je, štaviše, utvrdio da turski kanun o rudniku Novo Brdo, tj. njegova prva polovina koja sadrži opće rudarske propise,²⁰⁾ nije ništa drugo nego doslovan turski prevod rudarskog zakona despota Stevana Lazarevića.²¹⁾ Po njegovom mišljenju, taj turski prevod nastao je između 1455. i 1488. godine.

12) Dr Skender Rizaj, **Rudarstvo Kosova i susjednih krajeva**, Priština 1968, 31, 32 i dalje.

13) M. Dinić, *ibidem*, str. 90.

14) F. Spaho, **Turski rudarski zakoni**, GZM XXV, 1 i 2, Sarajevo 1913, 133—149 i 151—194.

15) Vl. Skarić, **Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji**, Spomenik SKA, 62, LXXIX, Sarajevo, 1935; Isti, **Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni**, Beograd 1939.

16) Dr Mehmed Begović, **Tragovi našeg srednjovjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima**, Istoriski časopis III, 1951—52, Beograd 1952, str. 67—84.

17) N. Filipović, **Zakon o rudniku Fojnici ...**, Kanuni i kanun-name, str. 15—18.

18) N. Radojčić, **Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića**, Beograd 1962

19) N. Beldiceanu, *ibidem* II, p. 212—213, 377. Taj tekst sadržan je u izdanju kod F. Spahe u okviru Saskog zakona (vid. bilj. 14).

20) *ibidem*, II, p. 245—254, 356—363.

21) B. Đurđev, **Jugoslovenski istorijski časopis** 3, Beograd 1965, str. 106—111.

Kanuni, ipak, sadrže samo opća pravila. Pored njih, vrlo su važni izvori koji daju konkretne podatke o svim rudnicima pojedinačno, a to su: **Tapu defterleri** i **Mukata'a defterleri**. Ako su Turci bez zastoja nastavili eksploataciju ruda, onda će ti popisi, koji kratko poslije promjene vlasti počinju da registruju stanje cjelokupne privrede u Bosni, dati odgovor na sljedeća pitanja: koje su aktivne rudnike Turci u Bosni zatekli, kakva se ruda u kojem rudniku proizvodila i kakav je značaj bio pojedinih rudnika. Spominjanjem i konkretnim utvrđivanjem svih tih rudnika, dobiva se cjelokupna mreža zatečenih srednjovjekovnih rudnika a pružanjem demografskih podataka i podataka o prihodima, mi saznajemo o značaju pojedinih rudnika. U okviru ovog kratkog izlaganja možemo te rudnike samo nabrojiti.

U bosanskim rudnicima najviše je proizvedeno **srebro**, zatim **olovo** i **željezo**, a nešto malo **zlato** i **bakar**. Po vrstama rudnog blaga zapažaju se i grupacije rudnika: a) u centralnoj Bosni, tj. u **Kraljevoj zemlji**, proizvedeno je srebro, i željezo, zatim zlato i bakar. Tu su rudnici srebra: **Fojnica** i **Kreševo**, kao trgovi; zatim sela: **Daštanska**, **Deževica**, **Dusina** i **Borovica**. Tu su i rudnici željeza u selima: **Ostružnici**, **Varešu**, **Busovači** i **Sebešiću**. U Fojnici je osim srebra proizvedeno još zlato i bakar.²²⁾ b) U Olovu i okolini, u tzv. **Zemlji Pavlovića** proizvedeno je olovo. Tu su rudnici: **Olovo**, kao trg; zatim okolna sela: **Čičal**, **Kruševo** i **Donje Podgrađe**.²³⁾ c) U Srebrenici i okolini, tj. u **Zemlji Kovačevića** proizvedeno je srebro i olovo. Tu su rudnici: **Srebrenica**, **Sase** i **Crnča**, kao varoši, odnosno trgovi; zatim sela: **Zajača**, **Bohorina**, **Djevanje**, **Mratinci**, **Hlapovići**, **Budimir** i **Ljubodinje**. Samo je selo **Daljegošta**, jugoistočno od Srebrenice, bio rudnik željeza.²⁴⁾ d) u Čajniču i okolini, s desne strane Drine, sve do Višegrada, tj. u dijelovima **Hercegovine** i **Pavlovića zemlje** kopano je i taljeno željezo. Tu su rudnici: **Čajniče**, kao varoš (trg); zatim okolna sela: **Križevno**, **Mrković**, **Gluščić** i **Bučje**. Također, u porječju Prače bili su rudnici: **Hladilo** (Vrh Prača), **Čelopek**, **Grabovica** i **Buševac**. Zatim u selu **Sase** kod Višegrada kopano je željezo.²⁵⁾

Još ću istaknuti samo toliko da je najveća proizvodnja srebra bila u srebreničkom području, tj. u Srebrenici i Sasama, zatim — ali ipak znatno manje — u Fojnici i Kreševu. Veliki značaj Srebrenici davala je kovanica novca. Ona je tu postojala i ranije, od kraja XIV stoljeća kao i stalno u vrijeme turske vlasti. Prečišćavanje srebra i kovanje novca donosilo je Osmanskom Carstvu velike prihode, oko 400.000 akči godišnje, što je predstavljalo više nego prihod svih nabrojanih rudnika u srebreničkom području, zajedno sa Srebrenicom. Zatim, značajna je bila i proizvodnja olova u Olovu, kao i proizvodnja željeza u Čajniču. Ta dva rudnika su po novčanim prihodima bili približno na istom nivou.

²²⁾ Belediye, TD No 0—76 (1468), str. 18, 46, 47; BBA, TD, No 18 (1485), fo 1, 9; BBA, TD, No 24 (1489), fo 3—7, 11, 17—18.

²³⁾ TD, No 0—76 (1468), str. 33; TD, No 18 (1485), fo 1; TD, No 24 (1489), fo 8—10.

²⁴⁾ TD, No 171 (1512), str. 2, 4; TD, No 173 (1533), fo 2—3, 8—9; TD, No 175 (1533), fo 25—31, 32—34; TD, No 260 (1548), fo 50—52.

²⁵⁾ TD, No 0—76 (1468), str. 33, 40, 47; TD, No 24 (1489), fo 10—11; TD, No 5 (1477), fo 1—4; TD, No 18 (1485), fo 1.

Nekoliko podataka iz ovog vremena, ipak, govori da je rudarstvo u Bosni od dolaska turske vlasti, pa sve do sultana Sulejmana, polagano nazadovalo. Prvo, period stabilizacije rudarske proizvodnje poslije promjene vlasti trajao je dosta dugo. U vezi s tim interesantan je dokument od 16. jula 1478. godine u jednom **Mukata'adefteru** u **Başbakanlik Arşivi**.²⁶⁾ Tu se, i 15 godina po turskom osvojenju Bosne, govori o napuštenim rudnicima zlata i srebra još od vremena propasti bosanskog kraljevstva, koje je konačno zakupio jedan Dubrovčanin. Zatim, u periodu između 1468. i 1489. nekoliko manjih rudnika prestalo je sa proizvodnjom. Isto tako nalazimo i podatke o bježanju rudara. Očito je razlog tog nazadovanja rudarstva ležao u tome što rudari nisu bili ni približno realno nagrađeni za svoj težak rad. To razabiramo iz spomenutog kanuna za Fojnicu,⁶ čiji su rudari za vrijeme Mehmeda II od filuridžija bili svrstani u položaj obične raje pa im je, na njihove žalbe, za vrijeme Bajezida II, bio vraćen status filuridžija, ali su i za njegove vlade vraćeni u položaj obične raje. Međutim, ni položaj filuridžija, očito, nije predstavljao dovoljan stimulans za težak rudarski posao.

Takva ocjena nije se odnosila i na dvije solane u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Analize turskih popisa iz XV i prve polovine XVI stoljeća pokazuju postepen i stalan napredak proizvodnje soli. Prvi poznati kanun o tim solanama donesen je za vlade sultana Sulejmana, a sadržan je u opširnom popisu zborničkog sandžaka iz 1548. godine.²⁷⁾

B) TRGOVI

Kada je u pitanju kršćansko gradsko naselje, turski izvori terminološki ne razlikuju **trg** od **varoši**, nego i varoši i trgove nazivaju samo **bazar**. Iako to pitanje u nauci nije rasvijetljeno, neki primjeri iz popisnih deftera pokazuju da naziv **varoš** označava urbano naselje sa određenim privrednim i kulturnim komponentama, tj. da su uslovi **varoši** bili paralelni uslovima **kasabe** u turskoj klasifikaciji naselja. Kakogod su za status **kasabe** bila nužna tri elementa: muslimanki džemat, džamija i trg, tako je za status **varoši** bilo nužno stalno nastanjeno stanovništvo, crkva i trg. Sami trg, međutim, nije imao kulturnu komponentu, a niti je bio bezuvjetno vezan za urbano naselje.

Sve do kraja XV stoljeća Turci su u Bosni formalno (u nazivima) zadržali i zatečenu administrativnu podjelu na feudalne oblasti, kao: Kraljeva zemlja, Pavlovića zemlja itd., koje su oni podijelili na svoje nahije i kadiluke, a koje su se nahije, opet, često podudarale sa srednjovjekovnim župama. Prilagođavanje Turaka u raznim vidovima zatečenim prilikama pokorenih naroda neki autori su isticali kao njihovu veliku državničku sposobnost.²⁸⁾

²⁶⁾ BBA, Maliye, No 176 (1468—1479), fo 168 b.

²⁷⁾ BBA, TD No 260 (1548); A. Handžić, **Zakonska odredba (Kanun) o tuzlanskim solanama**, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), VIII—IX, 1958—9, 169—179.

²⁸⁾ Č. Truhelka, **Tursko-slovenski spomenici dubrovačke Arhive**, Sarajevo 1911, str. 175, 176 i na drugim mjestima.

Godine 1463. Turci su u Bosni zatekli relativno sitna gradska naselja i trgove. Od 36 trgova, koliko su ih evidentirali najraniji turski izvori, upravo je polovina tog broja otpadala na varoška naselja dakle na trgove koji su ujedno predstavljali i kulturne centre, tj. imali su crkve, dok preostalih 17 manjih trgova nisu imali i tu kulturnu komponentu. Dalje, sve te varoši imale su i rudarski značaj; ili su same bile rudarska mjesta ili su predstavljale važne trgove u rudarskim područjima. Te varoši, poređane po broju evidentiranih domaćinstava, u najranijem popisu (uglavnom prema popisu iz 1468. godine) jesu: Fojnica sa 329 kuća i 20 neoženjenih odraslih muških članova (mudžered), Kreševo 299 kuća i 25 mudžereda, Novi Pazar 276 kuća i 28 m., Srebrenica 260 kuća i 52 m.,²⁹⁾ Visoko 220 kuća i 25 m., Foča 196 kuća i 70 m., Čajniče 190 kuća i 5 m.,³⁰⁾ Zvornik 165 kuća,³¹⁾ Višegrad 158 kuća i 30 m., Goražde 144 kuće i 115 m., Prijepolje 140 kuća i 24 m., Olovo 126 kuća i 30 m., Sase 132 kuće i 20 m.,³²⁾ Sutjeska 105 kuća i 16 m., Crnča oko 100 kuća;³³⁾ zatim, Kušlat, Pljevlja, Donja Tuzla i Gornja Tuzla ispod 100 kuća.³⁴⁾ Prema tome, Fojnica je bila najznačajnija varoš u Bosni, sa 329 kuća. Samo su se još četiri varoši kretale između 200 i 300 kuća, i to: Kreševo, Novi Pazar, Srebrenica i Visoko, dok ih je devet brojalo između 100 i 200 kuća. Za Kušlat ne postoje precizni podaci, ali se, svakako, svrstavao među posljednje tri varoši (Pljevlja, D. Tuzla i G. Tuzla) koje su, prema najranijim službenim podacima (1468, 1477, 1479), imale ispod 100 oporezovanih domaćinstava.

U većini tih varoši, tj. u svima varošima u centralnoj i sjeveroistočnoj Bosni, postojale su katoličke crkve gdje su bili nastanjeni franjevci, obično 2—3 franjevca i po nekoliko laika, dakle bili su to uglavnom franjevački samostani. Katoličke crkve su bile zabilježene u: Fojnici, Kreševu, Visokom, Sutjesci, Olovu, Srebrenici, Zvorniku, Gornjoj i Donjoj Tuzli. Ali, franjevci su sjedili još u nekoliko varošica sjeveroistočne Bosne, koje su potpale pod tursku vlast kasnije, padom ugarske Srebreničke banovine (oko 1512), to su: Teočak (podgrađe), Bijeljina, Koraj i

²⁹⁾ Najraniji demografski podaci za Srebrenicu datiraju iz 1512, i to samo djelomični, dok je cijelo oporezovano stanovništvo bilo popisano 1533. godine — list. BBA, TD No 171 (1512), fo 2 i TD No 175 (1533), fo 25—31.

³⁰⁾ Ti demografski podaci za Čajniče iz 1468. godine (Ist. Belediye, TD No 0—76, str. 47) potvrđeni su i nešto kasnijim popisom, iz 1477. godine. Naime, te godine u Čajniču je bilo popisano 194 filuridžijska hrišćanska domaćinstva sa 10 mudžereda, kao i 5 muslimaških kuća sa 1 mudžeredom, tj. ukupno 199 kuća sa 11 mudžereda (Ist. BBA, TD No 5, fo 1—2).

³¹⁾ Podaci za Zvornik baziraju na istim izvorima, kao i podaci za Srebrenicu (bilj. 29).

³²⁾ Isti izvori kao za Srebrenicu i Zvornik (bilj. 29).

³³⁾ Godine 1488. bio je donesen i poseban zakon o tržišnom badžu Crnče, što svjedoči o njenom tadanjem značaju. Up. Beldiceanu, isto, II, p. 213 i 377.

³⁴⁾ Za četiri posljednje varoši (Kušlat, Pljevlja, Donja Tuzla i Gornja Tuzla) pruženi podaci baziraju na izvorima: Ist. Belediye, TD No 0—76 (1468), str. 72; BBA, TD No 16 (Opširni popis Smederevskog sandžaka iz 1476), fo 278—279; BBA, Maliye Do 176 (Opširni popis mukato za Rumeliju iz 1477—1479), fo 157b i 176b.

Za sva druga nabrojena naselja podaci se temelje na najranijem popisu Bosne: Ist. Belediye, TD No 0—76 (1468).

Modriča. Crkve u prve dvije varoši, međutim, nestale su u prelaznom periodu. Zatim, u varošima istočnog dijela bosanskog sandžaka postojalo je nekoliko pravoslavnih crkava: u Goraždu, Novom Pazaru, Pljevlju, Čajniču i Višegradu, koje bilježe i turski izvori. I u utvrđenom Kušlatu na Drinjači Turci su zatekli crkvu, za koju ne znamo čiju je bila.

Od navedenih varoši, kako se zna, bili su rudnici: Fojnica, Kreševo, Olovo, Srebrenica, Sase, Crnča. Čajniče i solarska mjesta Gornji i Donja Tuzla, dok su sve ostale predstavljale važne trgove u rudarskim regionima. Po tome osnovu bila je određivana i njihova feudalna pripadnost, tj. sva rudarska mjesta, kao naslijeđene regalije, postala su carski has, dok su ostala, sa malim izuzecima, pripadala sandžak-begovom hasu. Ostali trgovci u Bosni, koji nisu imali varoški karakter, bili su još manji, kretali su se do 100 kuća. To su: Trgovište (Sarajevo), Kakanj, Žrnovnica kod Olova, Borač, Prača, Jeleč, Ustikolina, Petrič, Vrtar, Hrtar, Dobrun, Cernica, Küpru Hisar (Mostar), Konjic, Prozor, Belgrad (Prusac) i Gračаницa u Uskoplju. Svi su oni imali komunikacioni i uži privredni značaj.

Kako se vidjelo, dvije su komponente bile osnovne u formiranju i razvitku varoških naselja u Bosni, privredna i kulturna, tj. rudnici i crkve. To što su najznačajnije varoši bila sama rudarska mjesta, dokaz je da je rudarska privreda predstavljala glavnu materijalnu bazu u tome procesu. Nema sumnje u to da je Bosna i zbog te svoje značajke imala, donekle, specifičan položaj u Osmanskom Carstvu.

Uglavnom sve do kraja XV stoljeća izgled većine navedenih varoši i trgova nije se počeo mijenjati. Period stagnacije relativno je dugo trajao, jer osnovni uslov za njihov preobražaj, odnosno za razvitak gradova sa orijentalno — muslimanskom fizionomijom, nije postojao. Taj uslov bila je bezbjednost od neprijatelja koji nije bio postignut sve do propasti Ugarske na Mohaču (1526). Dotle je, uglavnom, cijela Bosna ostala istuarena vojna krajina (**serhat**), pa se ni proces islamizacije nije bio značajnije razvio.

Zavisno od postizanja bezbjednosti, od širenja islamizacije u jednom kraju, i od državnih potreba: komunikacionih i drugih, počinju se formirati nukleusi muslimanskih naselja, obično kao dijelovi starih varoši, ili su utemeljivani novi, uglavnom otvoreni gradovi. Tako se najprije počeo razvijati Novi Pazar (**Yeni Pazar**), jer se nalazio u pozadini, a uz to u rudarskom području i što je predstavljao osobito važan komunikacioni punkt. Još prije 1468. Novi Pazar je bio stekao **status kasabe**, te se u popisu iz te godine formalno naziva čak: **şehir Yeni Pazar**, kada je u njemu bilo zabilježeno 75 muslimanskih kuća, a do tada je bila podignuta i džamija. Svakako, takav naziv, prema klasifikaciji urbanih naselja, nije mu odgovarao. I Sarajevo je približno u isto vrijeme dobilo status kasabe, kao sjedište bosanskog sandžak-bega. U tome preobražaju za njima su, prije kraja XV stoljeća, slijedila druga sjedišta sandžak-begova, Zvornik i Foča, sjedišta zvorničkog, odnosno hercegovačkog sandžak-bega.

S U M M A R Y

THE EARLIEST TURKISH SOURCES ABOUT MINES AND MARKETS IN BOSNIA

by Dr Adem Handžić

Here a summarized review is given of mines and mine-markets in Bosnia in the first decaded of the Turkish rule. The work is written on the basis of the earliest Turkish sources, which were mainly unpublished. It is divided into two parts; the first one is about **mines** and the second is about **town-colonies**.

1. The data about individual mines are given according to the earliest register of Bosnia from 1468. In several mine districts in which related mines were grouped they produced: silver, lead, iron, copper, and gold. By discussing individually all active mines the situation in the mines which Turks found is described.

2. Owing to the fact that mining industry represented the strongest economic basis in Bosnia, it made the strongest influence to the urban development of town colonies. It was found out that the most developed town coclonies were the mine places. Those were: Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo, Čajniče, as well as salt places: lower and Upper Tuzla. In all of them except for Čajniče Franciscans lived. Also those colonies were important which were situated in the mine districts, in the nearness of the mines such as: Vioko, Zvornik, Višegrad, Foča and Goražde. All other colonies in Bosnia which were neither mines nor mine markets, were of much less importance.